

اتصال صفوف نماز جماعت در شرایط کرونایی

زهرا سادات حسینی^۱

چکیده

امروزه گسترش شیوع بیماری مسری کووید-۱۹، آسیب‌های فراوانی بر اقتصاد، بهداشت و سلامت افراد جامعه در سراسر جهان داشته است. دین نیز از این آسیب‌ها بی‌نصیب نمانده و لزوم رعایت دستورالعمل‌های بهداشتی و از جمله آن‌ها، رعایت فاصله بهداشتی حدوداً یک الی دو متر بین افراد، ممنوعیت اجتماعات و حتی تشریفات مربوط به دفن قربانیان کووید-۱۹، بر حوزه آئین‌های مذهبی نیز تأثیر گذاشته است. در پژوهش حاضر، علاوه بر تبیین حکم تکلیفی نماز جماعت از دیدگاه فقهای امامیه و اهل سنت، ملاک صحت اتصال صفوف را از دیدگاه مذاهب اسلامی بررسی نموده ایم و شبهه حاصل از ملاک اتصال اکثریت فقهای معاصر امامیه و فاصله توصیه شده بهداشتی را تحلیل و تنقیح نمودیم و امکان رفع این شبهه را از طریق قضاوت عرف در اتصال صفوف در شرائط خاص چاره‌جویی می‌نماییم. روش تحقیق این مقاله، توصیفی تحلیلی و بررسی منابع کتابخانه‌ای می‌باشد.

کلیدواژه: اتصال صفوف_ عرف_ کرونا _ نماز جماعت

مقدمه

---

^۱ سطح دو. مرکز آموزش‌های غیرحضوری قم. sadat۶۳۷@yahoo.com

نماز جماعت برترین نوع نماز است^۱ و یکی از شروط صحت این عبادت اجتماعی، رعایت نظم و فاصله مناسب بین افراد حاضر در نماز جماعت است. پیامبر اکرم (ص) می فرماید: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَقِيمُوا صُفُوفَكُمْ وَامْسَحُوا بِمَنَاقِبِكُمْ لئَلَّايَكُونَ فِيكُمْ خُلَلٌ»^۲ در این حدیث ایشان مردم را از اختلاف و عدم نظم در صفوف جماعت برحذر داشته اند؛ چراکه موجب اختلاف بین قلوب مسلمین می باشد. البته فقهای امامیه و اهل سنت در حداقل این فاصله نظرات متفاوتی ارائه کرده اند.

از طرف دیگر در چند سال اخیر نوع خاصی از بیماری مسری حاصل ویروسی به نام کرونا، تمامی مناطق جهان را درگیر خود نموده است و اپیدمی ها و سویه های متفاوتی از این ویروس به وجود آمده اند که تاکنون یکی از این اپیدمی ها به نام کووید-۱۹ جمعیتی معادل حدوداً شش میلیون نفر را به کام مرگ کشانده است.^۳ مهم ترین راه برای مبارزه با این بیماری، اقدامات پیشگیرانه است و یکی از مهم ترین آن ها رعایت فاصله حداقل یک الی دومتري از افراد دیگر می باشد. از دیدگاه شرع نیز، فقها حکم به لزوم رعایت قوانین و دستورالعمل های بهداشتی نموده اند و اهمیت این مسئله به حدی است که مساجد کشور نیز مانند بسیاری از اماکن عمومی، مدت زیادی تعطیل شده بودند. حال در چنین شرایطی آیا حکم این بیماری همانند شرایط سخت گذشته مانند جنگ ها است که نمی توان نماز جماعت را تعطیل نمود و یا حفظ جان و رعایت فاصله اجتماعی بر اهمیت و فضیلت این مستحب موکد چیره خواهد شد؟ برای دانستن این مطلب ابتدا باید ملاک های ارائه شده توسط فقهای مذاهب خمس به برای میزان اتصال صفوف را بررسی نماییم تا بتوانیم آن را با فاصله بهداشتی ارائه شده مقایسه کنیم و به تعارض موجود در این دو امر آگاه شویم. سپس با توجه به پویایی دین اسلام در زمان های متفاوت، اولاً بررسی نماییم که در شرایط خاص شیوع بیماری کرونا، ملاک های اتصال چه مقدار با لزوم رعایت فاصله اجتماعی که لازمه پیشگیری از شیوع بیماری است، منافات دارند و در صورت منافات چه راه حلی می توان برای این مسئله جستجو

^۱ مشکینی، مصطلحات الفقه و معظم عناوین الموضوعیه، ص ۳۳۵

^۲ حر عاملی، تفصیل وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعه، ج ۸، ص ۴۲۴، ح ۱۱۰۷۶

^۳ covid19.who.int

نمود و در صورت عدم منافات، دیگر الزامی به تعطیل نمودن چنین مستحب موکدی وجود نداشته باشد. با توجه به اینکه بسیاری از انواع بیماری‌های مسری در طول تاریخ از طریق هوا به انسانی دیگر سرایت می‌یافته‌اند و امروزه نیز کرونا انتشار یافته و روز به روز ابعاد و سویه‌های جدیدی از خود را به جهانیان عرضه می‌کند، این حکم را می‌توان علاوه بر کرونا، بر امراض مسری فراگیری که در گذشته بوده‌اند یا احتمال وقوع آن‌ها در آینده نیز وجود دارد، سرایت داد و چه بسا بتوان پیشنهادی که برای رفع مشکل ارائه خواهد شد را در شرایط مشابه راهگشای چنین مشکلاتی قرار داد.

در رابطه با اتصال صفوف در گذشته پژوهش‌هایی انجام شده است که عبارتند از: پایان نامه‌های بررسی تطبیقی اتحاد مکانی در نماز جماعت (فرحناز شری زاده) و پایان نامه احکام صفوف نماز جماعت نزد فریقین (رضا محمدخان) و مقالات اتحاد مکانی و اتصال صفوف در نماز جماعت از منظر فقه مذاهب اسلامی (مهدی رهبر) و من معین الولاية: شرائط صحة صلاة الجماعة و احكامها (محمد توفیق المقداد) که در تمامی آن‌ها، هرچند جزئیاتی در آنها در رابطه با شاخص‌های اتصال و اختلاف نظر فقها و ادله ایشان ذکر شده است؛ اما در هیچ یک صحبت از این مطلب نیست که با این حکم در شرایط خاص (به طور مثال ظهور بیماری‌های فراگیر مسری مانند کرونا) چگونه رفتار می‌شود.

۱. اصطلاح پزشکی "کرونا" و لزوم شرعی پیشگیری از گسترش آن

در سال‌های اخیر نوعی از بیماری‌های مسری که از طریق هوا انتقال می‌یابند، خودنمایی کرده‌اند که حاصل گروهی ویروس به نام کرونا می‌باشند. ویروس‌های خانواده کرونا گروه بزرگی از ویروس‌ها هستند که دامنه وسیعی از بیماری‌ها را از سرماخوردگی معمولی تا سندروم‌های شدید تنفسی دربرمی‌گیرند و در دهه‌های اخیر در چند اپیدمی ("SARS_COV"، "OC۴۳"، "NL۶۳"، "۲۲۹E"، "HKU۱" و "MERS_COV") مناطق مختلفی از دنیا را درگیر کرده‌اند.^۱ مهم‌ترین نحوه

---

^۱ Agharezaee, Forouzesh, "COV-SARS: History Genetics, and Treatment," ۶۶۷

انتشار این ویروس، انتقال از طریق قطرات تنفسی در هوا است^۱ بنابراین مهم ترین راه پیشگیری از شیوع بیماری، رعایت فاصله اجتماعی است و این مطلب از دیدگاه شرعی نیز لازم است؛ زیرا از آن جهت که بیماری های مسری عموماً، چنان مهلک اند که در صورت بی تفاوتی نسبت به دستورالعمل های مذکور احتمال فوت خود شخص وجود دارد، افراد به منظور حفظ نفس خویش مکلفند خود را از ابتلای به بیماری ایمن گردانند. حکم وجوب حفظ نفس مورد تأیید آیات و روایات بسیاری است.^۲ هم چنین، ضرر زدن به نفس از مصادیق ظلم است و عقل به تنهایی برای اثبات حکم بر قبح ظلم کفایت می نماید. این حکم همانگونه که در فقه امامیه اهمیت بسیاری دارد، از امور مورد اهتمام شرع و ملاکی برای تشریع برخی احکام از دیدگاه اهل سنت نیز می باشد.^۳

از طرف دیگر در صورتی که بیماری مسری چنان گسترده باشد که تبعات منفی آن بر جنبه های اقتصادی و اجتماعی و بهداشتی عموم مردم مانند تعطیلی مؤسسات آموزش و اکثر مجامع عمومی، کاهش سلامت روان افراد، کمبود نیروی درمانی و... تأثیر بگذارد، با دقت در قاعده "حرمت اختلال در امور اجتماعی" می توان این مطلب را دلیل دیگری بر اثبات لزوم رعایت فاصله بهداشتی دانست. برای اثبات این قاعده می توان به حکم مستقل عقل استناد نمود^۴ و روایاتی را در تأیید حکم عقل به کار گرفت.^۵ در نتیجه شرعاً لازم است از هر چه موجب خلل به این نظم و انسجام شود پرهیز شود. این قاعده

---

^۱ lotfi and others, COVID-۱۹: Transmission, prevention, and potential therapeutic opportunities, ۲۵۵

^۲ بقره: ۱۹۵؛ نساء: ۱۱۰؛ حرعاملی، تفصیل وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعه،

ج ۳، ص ۳۴۸؛ همان، ۳۴۲؛ همان، ج ۱۰، ص ۲۱۷؛ نجفی، جواهر الکلام، ج ۱۱، ص ۱۲۲

^۳ الخلوتی، بلغة السالك لأقرب المسالك، ج ۲، ص ۷۲۹؛ خلاف، علم أصول الفقه، ج ۱، ص ۲۰۴؛ الغزالی،

المستصفی فی علم الأصول و معه فواتح الرحموت، ج ۱، ص ۲۸۷؛ الدسوقي، حاشیه الدسوقي علی

الشرح الكبير، ج ۱، ص ۵۳۵؛ مجموعه من المؤلفین، الموسوعة الفقهية الكويتية، ج ۲، ص ۱۲۵

^۴ فاضل لنکرانی، مکاسب محرمة، ج ۲، ص ۳۵۶

^۵ حرعاملی، تفصیل وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعه، ج ۲۷، ص ۲۹۲، باب ۲۵؛ انصاری، فرائد

الأصول، ج ۳، ص ۳۵۱؛ تبریزی، صراط النجاة، ص ۵۵۵

همچنین محل استناد احکام شرعی بسیاری است که عبارتند از: واجبات کفایی مانند طبابت، مهندسی و برخی مشاغل دیگر، اجرای حدود، لزوم قضاء، قوانین و مقررات کلی مانند قوانین راهنمایی و رانندگی و عبور و مرور و سائل نقلیه^۱ و...

بنابر این دو قاعده می‌توان لزوم رعایت فاصله بهداشتی و در بیانی گسترده‌تر هر دستورالعملی که از گسترش بیماری‌های مسری پیشگیری می‌نماید را از دیدگاه فقه امامیه و اهل سنت به اثبات رساند. فتاوی برخی فقهای امامیه نیز می‌تواند مؤید استدلالات فوق باشد^۲.

۲. اقوال فقهای مذاهب خمس در باب حکم اتصال صفوف جماعت

۱/۲. ملاک صدق اتصال نزد فقهای امامیه

نظرات کلی فقهای امامیه به دو دسته کلی تقسیم می‌شود. عده ای از فقها ملاک را عرف می‌دانند و برگزاری نماز جماعت با افرادی که بر فاصله ایشان عرفاً "بعد و دوری" صدق نکند را صحیح می‌دانند^۳. مستندات ایشان عبارت است از: مقتضای قضاوت عرف متشرعه، عدم وجود مصحح شرعی بر صحت نماز جماعت با فاصله بیش از مقدار مورد پذیرش عرف و اجماع^۴. برخی دیگر از فقها برای اتصال بین صفوف مقدار عرفی را کافی نمی‌دانند و این فاصله را محدود به یک گام نموده‌اند^۵. صحیحه زراره، مهم‌ترین دلیل این گروه از فقها است. زراره از امام باقر (ع) روایت می‌کند: "يَنْبَغِي لِلصُّفُوفِ أَنْ تَكُونَ تَامَّةً مُتَوَاصِلَةً بَعْضُهَا إِلَى بَعْضٍ وَ لَا يَكُونُ بَيْنَ الصَّفِّينِ مَا لَا يَخْطُي كَوْنُ قَدْرٍ ذَلِكَ مَسْقُطٌ جَسَدِ إِنْسَانٍ إِذَا سَجَدَ." ^۶ و نیز در قسمت دیگری از همین روایت نقل

^۱ فاضل لنکرانی، مکاسب محرمة، ج ۲، ص ۳۵۶؛ عراقی، شرح تبصرة المتعلمين، ص ۷؛ مکارم

شیرازی، تعزیر و گستره آن، ص ۶۰

^۲ www.makarem.ir؛ farsi.khamenei.ir؛ www.farsnews.ir

^۳ حلی، شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام، ج ۱، ص ۱۱۳

^۴ انصاری، کتاب الصلاة، ج ۲، ص ۳۴۴؛ طباطبایی، ریاض المسائل، ج ۴، ص ۲۱۳

^۵ ابوالصلاح حلبی، الکافی فی الفقه، ص ۱۴۴

^۶ حرعاملی، تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة، ج ۸، ص ۴۱۰، ح ۱۱۰۳۸

شده است: "إِنْ صَلَّى قَوْمٌ بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ الْإِمَامِ مَا لَا يُتَحَطَّى فَلَيْسَ ذَلِكَ الْإِمَامُ لَهُمْ بِإِمَامٍ وَ أَيْ صَفٍّ كَانَ أَهْلُهُ يُصَلُّونَ بِصَلَاةِ إِمَامٍ وَ بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ الصَّفِّ الَّذِي يَتَقَدَّمُهُمْ مَا لَا يُتَحَطَّى فَلَيْسَ تِلْكَ لَهُمْ بِصَلَاةٍ وَ إِنْ كَانَ سِتْرًا أَوْ جِدَارًا فَلَيْسَ تِلْكَ لَهُمْ بِصَلَاةٍ إِلَّا مَنْ كَانَ جِوَالِبَ الْبَابِ"^۱ عبارت "ما لا يُتَحَطَّى" از ریشه "خطو" به معنای "مشى الواحد" (یک بار حرکت کردن) است. "الْخُطْوَةُ" نیز از این ریشه و به معنای "ما بَيْنَ الرَّجُلَيْنِ" (فاصله بین دو پا/گام) می باشد.^۲ قول دیگری نیز به شیخ طوسی در کتاب المبسوط نسبت داده شده است که ایشان تا فاصله سیصد ذراع بین صفوف نماز جماعت را جایز دانسته اند؛ اما با بررسی دقیق تر مشخص می شود ایشان ملاک را عرف دانسته اند و در ادامه (با عبارت "حد قوم ...") درصدد بیان نظر فقهای اهل سنت بوده اند.^۳ مؤید این مطلب نیز سخنان شیخ در کتاب دیگرشان (الخلاف) است که ایشان مانعیت دوری بر صحت جماعت را در فقه امامیه مجمع علیه ذکر کرده اند.^۴

۲.۲. ملاک صدق اتصال نزد فقهای اهل سنت

نظرات ایشان به دو دسته کلی تقسیم می شوند: اقامه جماعت درون مسجد و خارج از مسجد. تمام فقهای مذاهب اربعه بر این عقیده اند که در صورت علم به نماز امام (مشاهده افعال امام یا مشاهده افعال مأمومین متصل به او، شنیدن صوت امام یا شنیدن صوت مأمومین متصل به او، شنیدن صدای مکبر و...) مأموم در هر قسمتی از مسجد می تواند به امام اقتدا کند هر چند که صفوف متصل نباشند. بر این فتوا چند دلیل ذکر شده که عبارتند از: ۱- هر قسمتی از مسجد، مکان جماعت محسوب می شود و برای همین منظور (برگزاری نماز جماعت واحد) بنا شده است.^۵ ۲- روش ابوهریره در اتصال

^۱ ابن بابویه، من لایحضره الفقیه، ج ۱، ص ۳۸۶، ح ۱۱۴۴

^۲ فیومی، مصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی، ص ۳۸۲

^۳ طوسی، المبسوط فی فقه الإمامیه، ج ۱، ص ۱۵۵؛ طباطبائی، ریاض المسائل، ج ۴، ص ۲۱۳

^۴ طوسی، الخلاف، ج ۱، ص ۵۵۷

^۵ النووی، المجموع، ج ۴، ص ۳۰۹؛ البهوتی، کشف القناع عن متن الإقناع، ج ۱، ص ۴۹۱

^۶ همان؛ الشیرازی، المذهب فی فقه الإمام الشافعی، ج ۱، ص ۱۹۰

به جماعت از پشت مسجد بوده است.^۱ ۳- اجماع مسلمین بر این مطلب شکل گرفته است.^۲ بنابراین تمامی نقاط مسجد مانند صحن‌ها و حیاط، سرداب، چاه، مناره‌ها و پشت‌بام مسجد و هر مکان شبیه به آن مشمول این حکم می‌شوند.^۳ هم‌چنین مساجد کوچکی که به مسجدی بزرگ متصل هستند، همان حکم را دارند؛ چراکه از ابتدا برای همین منظور (اتصال به جماعت مسجد بزرگ) بنا شده‌اند.^۴ برخی از فقهای حنفیه این حکم را حتی در خانه‌های مجاور مسجد و پشت‌بام آن‌ها گسترش داده‌اند.^۵

در رابطه با اقتدا در خارج از مسجد، فقهای مذاهب نظرات متفاوتی دارند. امام شافعی برای میزان مسافت نزدیک (که ملاک صحت اقتدا در خارج از مسجد است)، فاصله سیصد ذراع را از لحاظ عرفی مرز بین قریب و بعید می‌داند.^۶ فقهای حنفیه، در خارج از مسجد اتصال صفوف را لازم دانسته‌اند و برخی از ایشان بر این حکم کلی مصداق ذکر نموده‌اند و این فاصله را به عدم تجاوز از یک طریق عمومی و یا نهر بزرگ (برابر با دو صف یا بیش از آن) محدود نموده‌اند.^۷ مستند این فتوا روایت عمر است: "مَنْ كَانَ بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْإِمَامِ طَرِيقٌ فَلَيْسَ مَعَ الْإِمَامِ".^۸ فقهای مالکیه اقتدای فرد به امام جماعتی که به افعال ایشان عالم باشد را صحیح می‌دانند؛ هرچند حائلی مانند طریق، نهر، دیوار و... بین ایشان وجود داشته باشد و اختلاف مکان را چه در داخل مسجد و چه در خارج از آن، مانع صحت جماعت نمی‌دانند.^۹ فقهای حنابله، نیز آن فاصله‌ای را که عرف دور بداند، مانع صحت جماعت می‌دانند.^{۱۰}

^۱ ابن مازة، المحيط البرهانی فی الفقه النعمانی، ج ۱، ص ۴۱۸

^۲ النووی، المجموع، ج ۴، ص ۳۰۲

^۳ همان؛ ابن مازة، المحيط البرهانی فی الفقه النعمانی، ج ۱، ص ۴۱۸

^۴ النووی، المجموع، ج ۴، ص ۳۰۳

^۵ مغنیه، الفقه علی المذاهب الخمسة، ج ۱، ص ۱۳۴ و ۱۳۵

^۶ الشیرازی، المذهب فی فقه الإمام الشافعی، ج ۱، ص ۱۹۰

^۷ الکاشانی، بدائع الصنائع، ج ۱، ص ۱۴۶

^۸ النووی، المجموع، ج ۴، ص ۳۰۹

^۹ مغنیه، الفقه علی المذاهب الخمسة، ج ۱، ص ۱۳۵

^{۱۰} البهوتی، کشاف القناع عن متن الإقناع، ج ۱، ص ۴۹۱؛

پس از بیان نظرات، لازم است به نقد مهمترین ادله مذکور ایشان پیرامون صحت نماز جماعت در هر قسمتی از مسجد حتی بدون اتصال صفوف (احتساب هر قسمت از مسجد به عنوان مکان جماعت، رفتار ابوهریره و اجماع) پرداخته شود: در رابطه با دلیل اول باید گفت که عموم ادله در باب نماز جماعت، هم مسجد و هم غیر مسجد را شامل می‌شوند و تفاوتی در این باره قائل نیستند. پس از اینکه در نصوص صراحتاً مطلبی در این باره یافت نشد باید به عرف مراجعه کنیم. درحالیکه عرف نیز تفاوتی بین مسجد و غیر مسجد قائل شده است^۱. همانطوری که امکان دارد در قسمتی از مسجد جماعت تشکیل شود و در قسمت دیگر آن تشکیل نشود امکان دارد در مسجد جماعت تشکیل نشود و در خارج از آن برگزار شود. بنابراین از این جهت نمی‌توان تفاوتی بین مسجد و غیر از آن قائل شد.

دلیل دوم در رابطه با ابوهریره یا عبدالله ابن عامر دوسی است که ایشان از اصحاب پیامبر (ص) و از محدثان بزرگ اهل سنت هستند و به همین دلیل اکثریت ایشان به نقد صحابه پیامبر نمی‌پردازند^۲. ایشان هرچند بیش از سه سال از مصاحبت پیامبر برخوردار نبود، اما بیش از هر صحابی دیگر از آن حضرت حدیث نقل کرد. وی در این مدت به نقل از منابع اهل سنت ۵۳۷۴ حدیث از پیامبر روایت نموده است^۳ تا آنجا که در عصر خلفا بارها بزرگان صحابه به او اعتراض کردند و عمر و عثمان و عائشه نیز او را تکذیب نموده اند^۴. هم‌چنین کتابی به نام "أبوهریره شیخ المضیره" توسط محمود ابوریه محقق و نویسنده مصری در منبع اهل سنت آورده شده است و ایشان در آن اثبات کرده‌اند که ابوهریره به مبانی اعتقادی اسلام پایبند نبوده است. ابوهریره در روزگار عمر ولایت بحرین داشت سپس معزول گشت و به کیفر بردن اموال بیت‌المال به پرداخت ده هزار درهم غرامت محکوم گردید^۵. گویند در هنگامه جنگ صفین از

^۱ حلی، نهایه الإحکام فی معرفه الأحکام، ج ۲، ص ۱۲۰

^۲ ابن حجر، الإصابه فی تمییز الصحابه، ج ۱، ص ۱۷

^۳ ابن حزم، أسماء الصحابه و ما لكل واحد منهم من العدد، ص ۱۷

^۴ ابن قتیبه، تأویل مختلف الحديث، ج ۱، ص ۱۶

^۵ خمینی، ولایت فقیه، ص ۱۶۶

پیکار کناره گرفت و روزی را در خیمه‌گاه حضرت امیر و روز دیگر را در میان لشکریان معاویه می‌گذراند. وی در نماز به حضرت اقتدا می‌نمود و در طعام سفره معاویه را رجحان می‌نهاد.^۱ ایشان بدون شک در نظر اهل سنت فضائلی نیز دارند ولی با توجه به مطالب مذکور به نظر می‌رسد رفتار چنین شخصی به تنهایی در اتصال به جماعت از پشت مسجد نمی‌تواند ملاکی برای دادن فتوای شرعی باشد.

ادعای اجماع مسلمین در این رابطه نیز اشتباه است چراکه تمام فقههای امامیه بر خلاف این حکم، فتوا داده‌اند. بنابراین صحت نظرات فقههای اهل سنت مورد اشکال است.

۳. نظریه مختار در ملاک اتصال

در گذشته بیان شد که ویروس کرونا می‌تواند در فاصله ۱ الی ۲ متری به اشخاص دیگر منتقل شود. بنابراین یکی از مهم‌ترین راه‌های مبارزه با شیوع این ویروس، رعایت فاصله حداقل یک الی دو متری از دیگر افراد می‌باشد و بنا بر فتوای فقها رعایت فاصله بهداشتی به منظور حفظ جان بر مسلمین لازم است.

در ابتدا باید گفت که هرچند صحت ادله فقههای اهل سنت با تفصیل مذکور پذیرفته نشده است؛ اما باید به این نکته نیز توجه داشت که این مقدار فاصله‌گذاری با ملاک‌های اهل سنت تعارضی پیدا نمی‌کند؛ چراکه ملاک اتصال در نظر فقههای شافعیه سیصد ذراع بیان شده است که حدوداً معادل ۱۳۷ متر می‌باشد. فقههای مالکیه اتصال صفوف را شرط صحت جماعت نمی‌دانند. فقههای حنابله نیز ملاک را عرف بیان کرده‌اند که عرف، شخصی را که با یک و نیم الی دو متر فاصله از جماعت ایستاده است را متصل به جماعت می‌داند. این مقدار از یک مسیر عمومی یا نهر بزرگ نیز کمتر است و در فقه حنفیه نیز چنین فاصله‌ای مانع صحت جماعت نیست. بنابراین در صورتی که جماعتی تشکیل شود که افراد در آن با فاصله‌گذاری بهداشتی از یکدیگر به جماعت متصل باشند و همگی عالم به افعال امام جماعت باشند آن جماعت در فقه اهل سنت صحیح است.

---

^۱ الحنبلی، شذرات الذهب فی اخبار من ذهب، ج ۱، ص ۲۶۵

اما در مذهب امامیه اکثریت مراجع کنونی (در ایام شیوع کرونا) قائل به رعایت فاصله یک گام می‌باشند. همچنین برخی از فقها قائل به رعایت یک گام بلند^۱ و برخی دیگر قائل به رعایت یک گام متعارف هستند^۲. عده‌ای نیز معادل همین مقدار به میزان جسد انسان در حال سجده و یا کمتر از این مقدار را ملاک می‌دانند^۳ و برخی نیز صراحتاً یک متر را ملاک اتصال می‌دانند^۴ در مقابل تعداد اندکی از مراجع معاصر نماز جماعت با فاصله بیش از یک متر را صحیح می‌دانند^۵ بنابراین باید گفت که ملاک صحت نماز جماعت از دیدگاه بسیاری از فقها با فاصله بهداشتی مذکور، منجر به تعارض می‌شود به صورتیکه اگر شخصی نماز جماعتی با فاصله حدوداً نیم متر از صف مقابل یا از فرد متصل در سمت راست یا چپ اقامه کند به حکم تکلیفی وجوب رعایت فاصله اجتماعی عمل نکرده است و اگر فاصله یک و نیم را رعایت کند، فاصله صفوف بیش از یک گام شده است و اتصال جماعت صحیح نمی‌باشد.

نمونه‌ای از این تعارضات در کشوراتریش نمودار شد. اتریش کشوری اروپایی است که دین اسلام دومین دین رسمی این کشور می‌باشد و حدوداً ۳۵۰ هزار مسلمان و ۷۰ هزار شیعه در اتریش سکونت دارند. در ایام شیوع کرونا، اقامه جماعت در مساجد این کشور برای مدتی تعطیل شده بود. پس از گذشت حدوداً دو ماه با رعایت چند شرط مجوز برای بازگشایی آنها داده شد. یکی از شروط، رعایت فاصله دومتر مربعی بین نمازگزاران بود^۶. این فاصله مانعی شرعی برای اقامه جماعت برخی نمازگزاران شیعه، در مساجد این کشور بود. دولت امارات نیز بازگشایی نماز جماعت در مساجد و پس از چند ماه مجدداً بازگشایی نماز جمعه را مشروط به رعایت فاصله دو متر بین افراد

^۱ وحید خراسانی، توضیح المسائل، ص ۲۸۲؛ علوی گرگانی، توضیح المسائل، ص ۲۴۰؛ صافی،

توضیح المسائل، ص ۲۴۶؛ سبحانی تبریزی، توضیح المسائل، ص ۲۹۵

^۲ سیستانی، توضیح المسائل، ۲۶۴؛ فاضل موحدی لنکرانی، جامع المسائل، ص ۹۳

^۳ بهجت، توضیح المسائل، ص ۲۲۶؛ شبیری زنجانی، توضیح المسائل، ص ۲۹۸

^۴ خوئی، توضیح المسائل، ص ۲۴۸؛ گلپایگانی، مجمع المسائل، ج ۱، ص ۲۳۰

web.eitaa.com/@leader_ahkam

^۵ خمینی، تحریر الوسیله، ص ۲۸۲؛ نوری همدانی، توضیح المسائل، ص ۲۹۰؛ موسوی سبزواری،

جامع الأحکام الشرعیه، ص ۱۲۷

دانسته بود^۱ در رابطه امکان انعقاد جماعت با شرط مذکور از آیت الله سیستانی استفتاء شد و ایشان در پاسخ فرمودند: "فاصله ۱۲۰ سانتی متری بین مکان هر مأموم و مأموم دیگر در همان صف، و همچنین بین محل سجده فرد متأخر و محل ایستادن فرد متقدم ایرادی ندارد اما در صورت فاصله‌ای به اندازه مثلاً دو متری، صحت اقتدا محل اشکال است."^۲

بنابراین با رد قول سوم فقهای امامیه (چراکه زیرمجموعه قول اول می‌باشد) و اقوال مذاهب اهل سنت (بنابر اشکالات مذکور)، دو قول ملاک تشخیص عرفی و ملاک یک گام باقی است که ابتدا به منظور برگزیدن یکی از این اقوال، ادله فقها را بررسی کرده و در نهایت میزان تعارض قول برگزیده را با فاصله بهداشتی در ایام شیوع بیماری مشخص می‌نماییم.

در مقایسه بین قول اول و دوم باید ابتدا روایات شامل عبارت "مالا یتخطی" را در بیان ایشان بررسی نماییم. قائلین به قول اول این روایات را حمل بر استحباب کرده، به همان ملاک عرف اکتفا نموده و آن را محدود نکرده‌اند و در مقابل، قائلین به قول دوم، این روایت را دال بر وجوب دانسته‌اند. قائلین به دلالت روایات بر استحباب معتقدند:

۱- در بخش اول صحیح زراره (يَنْبَغِي لِلصُّفُوفِ أَنْ تَكُونَ تَامَةً مُتَوَاصِلَةً بَعْضُهَا إِلَى بَعْضٍ وَ لَا يَكُونُ بَيْنَ الصَّفِّينِ مَا لَا يُنْحَطِّي بِكَوْنِهِ ذَلِكَ مَسْقَطُ جَسَدِ إِنْسَانٍ إِذَا سَجَدَ) جمله "و لا یكون" عطف است به محل "ان تكون" و "ینبغی" بر سر هر دو جمله آمده است و هم عاملی برای معطوف علیه ("الصفوف التامة المتواصلة") و هم عاملی برای معطوف (حكم "مالا یتخطی") است. ینبغی در ظاهر استحباب را می‌رساند. دلیل این مطلب، عمل "ینبغی" بر سر معطوف علیه است. با توجه به این که عدم وجوب رعایت تواصل صفوف (کاملاً پیوسته و بدون فاصله از یکدیگر) در بین فقها مجمع علیه است، در نتیجه حکم عدم وجوب در معطوف نیز جاری می‌شود.^۳ روایت دیگری نیز مشابه همین روایت ذکر شده و در آن نیز به قرینه معطوف علیه، بر اساس

^۱ iqna.ir

^۲ shafaqna.com

^۳ طباطبایی، ریاض المسائل، ج ۴، ص ۲۱۴

لفظ "ینبغی"، بر معطوف نیز نمی‌توان حکم وجوب داد: "يَنْبَغِي لِلصُّفُوفِ أَنْ تَكُونَ تَامَةً مُتَوَاصِلَةً بَعْضُهَا إِلَى بَعْضٍ وَ يَكُونَ بَيْنَ كُلِّ صَفِّينَ قَدْرُ مَسْقُطِ جَسَدِ الْإِنْسَانِ إِذَا سَجَدَ"^۱

۲- ممکن است تصور شود نفی صلاه و امام با فاصله بیش از یک گام (در روایت إن صَلَّي قَوْمٌ بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ الْإِمَامِ مَا لَا يُنْخَطِي فَلَيْسَ ذَلِكَ الْإِمَامُ لَهُمْ بِإِمَامٍ وَ أَيُّ صَفِّ كَانَ أَهْلُهُ يُصَلُّونَ بِصَلَاةِ إِمَامٍ وَ بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ الصَّفِّ الَّذِي يَقْدَمُهُمْ مَا لَا يُنْخَطِي فَلَيْسَ تِلْكَ لَهُمْ بِصَلَاةٍ) نیز ظهور در فساد دارد و این دو ظهور به دلیل تعارض، تساقط می‌یابند. درحالیکه چنین نیست و ظهور "ینبغی" در استحباب بیشتر است و ترجیح می‌یابد.^۲

۳- تمام این روایات را باید حمل بر استحباب کرد و منظور از نفی صلاه یا امام (فَلَيْسَ ذَلِكَ الْإِمَامُ لَهُمْ بِإِمَامٍ، فَلَيْسَ تِلْكَ لَهُمْ بِصَلَاةٍ) را باید نفی کمال دانست و نه نفی صحت. مانند سیاق کلام در روایت "لا صَلَاةَ لِجَارِ الْمَسْجِدِ إِلَّا فِي الْمَسْجِدِ" که در صدد بیان نفی کمال از نماز فردی همسایه مسجد می‌باشد. بنابراین با توجه به قرینه کلمه "ینبغی" در روایت زراره که ظهور در استحباب دارد، در این جا نیز می‌توان گفت نماز جماعت با فاصله بیش از یک گام صحیح است ولی درجه کمال و ثواب آن نماز کمتر است.^۳

۴- اگر در نماز جماعتی فاصله صفوف بیشتر از یک گام و به میزان فاصله عرفی باشد و شک کنیم آیا چنین جماعتی صحیح است یا خیر، می‌توان بر اساس اصله الصحه، جماعت را صحیح دانست.^۴ البته زمانی به این دلیل تمسک می‌شود که ادله دیگری موجود نباشد.

در مقابل، ادله قائلان به وجوب چنین است:

---

^۱ ابن حیون، دعائم الإسلام، ج ۱، ص ۱۵۶

^۲ انصاری، کتاب الصلاه، ج ۲، ص ۳۴۶

^۳ همان

^۴ حلی، مختلف الشیعه فی أحكام الشریعه، ص ۸۴

۱- با توجه به عطف منع از وجود حائل به منع از فاصله بیش از گام (در روایت "أَيُّ صَفٍّ كَانَ أَهْلُهُ يُصَلُّونَ بِصَلَاةِ إِمَامٍ وَبَيْنَهُمْ وَبَيْنَ الصَّفِّ الَّذِي يَتَقَدَّمُهُمْ مَا لَا يَنْحَطِّي فَلَيْسَ تِلْكَ لَهُمْ بِصَلَاةٍ وَ إِنْ كَانَ سِتْرًا أَوْ جِدَارًا فَلَيْسَ تِلْكَ لَهُمْ بِصَلَاةٍ") می‌توان نتیجه گرفت که سیاق هر دو عبارت یکسان است و با توجه به الزام در حکم عدم وجود حائل، این الزام به معطوف‌علیه نیز تسری پیدا می‌کند.^۱

۲- "يَنْبَغِي" در این روایات به معنای الزام است و این استعمال در روایات دیگر نیز شایع است.^۲ مانند روایت عمار از امام صادق (ع): "لَا يَنْبَغِي لِلْمُحْرِمِ أَنْ يَتَلَدَّ بِرِيحٍ طَيِّبَةٍ."^۳ شکی نیست که در این روایت "يَنْبَغِي" در معنای الزام به کار رفته است و بنابراین می‌توان در موارد مشکوک نیز "يَنْبَغِي" را بر معنای شایعش حمل کرد.

همانطور که ملاحظه شد هر گروه بر قول خویش ادله‌ای ذکر کردند. سیاق کلام و معنای لفظ "يَنْبَغِي" بخشی از ادله هر دو گروه را شامل می‌شود که هردو از زوایای متفاوت و در روایات متفاوتی بحث را بررسی نموده‌اند و دلالات متفاوتی بر این مسئله یافته‌اند. بنابراین با توجه به این قسمت از ادله هردو گروه نمی‌توان قول اصح را برگزید. دلیل دیگر قائلین به استحباب، برداشت نفی کمال از سیاق نفی روایت می‌باشد. ایشان بر این مطلب مثالی از باب نماز را ذکر کرده‌اند: "لَا صَلَاةَ لِجَارِ الْمَسْجِدِ إِلَّا فِي الْمَسْجِدِ" درحالیکه اگر سیاق نفی در روایات دیگر همین باب را بررسی نماییم، در اکثر مواقع باید حکم به دلالت بر نفی صحت دهیم. روایت "لَا صَلَاةَ إِلَّا بِطَهْرٍ"^۴ در مقام بیان نفی صحت از نمازی است که با بدن نجس خوانده شود و روایت "لَا صَلَاةَ إِلَّا إِلَى الْقِبْلَةِ"^۵ در رابطه با نفی صحت از نمازی است که عامدانه به جهتی غیر از قبله خوانده شود. از روایات دیگر مؤید این مطلب، "لَا صَلَاةَ إِلَّا مَعَ إِمَامٍ"^۶ است که در بحث وجوب

^۱ موسوی خوانساری، جامع المدارک فی شرح المختصر النافع، ج ۱، ص ۴۷۵

^۲ بحرانی، الحقائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة، ج ۱۱، ص ۱۰۷

^۳ حر عاملی، تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة، ج ۱۲، ص ۴۴۳، ح ۱۶۷۲۸

^۴ همان، ج ۱، ص ۳۱۵، ح ۸۲۹

^۵ همان، ج ۴، ص ۳۱۲، ح ۵۲۴۲

^۶ همان، ج ۷، ص ۴۲۲، ح ۹۷۴۹

به جماعت خواندن نماز عیدین نقل شده است. هر چند روایاتی نیز مانند "لَا صَلَاةَ إِلَّا بِأَذَانٍ وَ إِقَامَةٍ"^۱ نقل شده است که استحباب را بیان می کند. در نتیجه با نمونه آوردن از یک روایت نمی توان بر استحباب رعایت فاصله مذکور در روایات (یک گام) دلیل آورد. بنابراین به نظر می رسد بر طبق ادله ای که فقها بر دلالت روایات بر وجوب یا استحباب بیان نموده اند، نتوان به یک نظر قطعی رسید. در این هنگام اگر نماز جماعتی خوانده شود که فاصله افراد و صفوف در آن جماعت بیش از یک گام و کمتر از میزان عرفی باشد با توجه به ادله هردو گروه در صحت یا بطلان آن شک شود، راه حل رجوع به اصالة الصحه و صحیح دانستن آن نماز خواهد بود.

علاوه بر ملاک "مالایختگی" که در روایات مذکور ذکر شد و با بررسی آن روایات، نتیجه قطعی در دلالت آن بر وجوب یا استحباب حاصل نشد. روایت دیگری در رابطه با ملاک های اتصال صفوف وارد شده است که عبدالله ابن سنان از امام صادق (ع) نقل می کند: "أَقْلُ مَا يَكُونُ بَيْنَكَ وَ بَيْنَ الْقِبْلَةِ مَرْبِضٌ عَنَزٍ وَ أَكْثَرُ مَا يَكُونُ مَرْبِضٌ فَرَسٍ".^۲ در این روایت کمترین فاصله بین مأوم و امام، به اندازه مکان نشستن بز و بیشترین فاصله، به اندازه مکان نشستن اسب بیان شده است. همانطور که پیش از این نیز ذکر شد، ملاک اتصال دیگری نیز از بخش آخر صحیحه زراره، بیان شده است که همان اندازه بدن انسان در هنگام سجده است و در خود صحیحه معادل با همان یک گام دانسته شده است.

چنین تعدد ملاک هایی که از لسان روایات بیان شده، می تواند بیانگر این مطلب باشد که تمامی این موارد، مصادیقی است که متناسب با سطح درک مخاطبین در زمان ائمه معصومین (ع) در روایات بیان شده است و تمامی این مصادیق بیانگر تأکید ائمه معصومین (ع) بر رعایت فاصله ای است که در آن، نماز جماعت از هیئت اتصالی هایی که لفظ جماعت و کلیات روایات آن باب آن را تأیید می نمایند، تجاوز ننماید. مضمون هیئت اتصالیه، همان فاصله ای است که اگر مابین افراد و صفوف نماز جماعتی فاصله

^۱ طوسی، الاستبصار، ج ۱، ص ۳۰۰، ح ۱۱۰۹

^۲ حر عاملی، تفصیل وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعه، ج ۸، ص ۴۱۱، ح ۱۱۰۴۰

بیافتد، عرف همچنان تعلق عنوان نماز جماعت به آن نماز را صحیح می‌داند. در نتیجه همان قول اول یعنی لزوم رعایت فاصله عرفی تقویت خواهد شد. به عبارت دیگر، ائمه (ع) برای درک بهتر ذهن مخاطب از معنای عرفی، منظور خویش را تا حد امکان با بیان مصادیقی مانند بدن انسان در حال سجده، یک گام، مکان نشستن اسب و... آشکارتر نموده‌اند. کما اینکه پس از گذشت زمان، برخی فقها نیز متناسب با درک مخاطب زمانه خویش، برای عرف مصداق خاصی مانند حدودا یک متر و امثال آن را تعیین کرده‌اند.^۱

این مطلب در بسیاری از احکام شرعی نیز به همین روند است به طوری که عرف مرجع تهدید موضوعات فقهیه است و تشخیص مصداق خارجی آن به عهده مکلفین می‌باشد و اگر فقها مصداق خاص برای آن مشخص می‌نمایند، مصادیق ایشان به منزله حکم شرعی نیست. به طور مثال در رابطه با زینت و آرایشی که بر شخص محرم در فریضه حج یا بر بانوان در عده وفات حرام است، تشخیص مصادیق آرایش بر عهده عرف می‌باشد^۲ و ممکن است در عرف، مظاهر زینت متفاوت باشد. به طور مثال اموری مانند کوتاه کردن مو، گرفتن ناخن، استعمال حنا، سرمه کشیدن، استعمال عطر و... در عرف منطقه و زمانی زینت محسوب شود و در عرف دیگر چنین نباشد.^۳ به طور مثال اگر فقیهی حکم به عدم حرمت نپوشاندن ابروها برای بانوان در مقابل نامحرم می‌نماید آن حکم از این باب است که طبق نظر ایشان در عرف بر چنین عملی عنوان آرایش صدق نمی‌کند.^۴ از دیگر نمونه‌های موکول کردن تشخیص مصداق در حکم شرعی به عرف می‌توان به این موارد اشاره نمود: تعیین مصداق غنا، مقدار و حدود تأمین نفقه و مسکن

---

^۱ خوئی، توضیح المسائل، ص ۲۴۸؛ گلپایگانی، مجمع المسائل، ج ۱، ص ۲۳۰

^۲ خوئی، منهاج الصالحین، ج ۲، ص ۲۹۹

^۳ طباطبایی، ریاض المسائل، ج ۱۲، ص ۳۱۱

^۴ منتظری، استفتاءات، ج ۳، ص ۳۳۶

زوجه، تشخیص مفهوم فقیر به تناسب وضع زندگی عامه مردم در ابواب زکات، تعیین عینی یا مثلی بودن مغضوب و...^۱

بنابراین قول برگزیده، پذیرش ملاک تشخیص عرفی برای تعیین اتصال در صفوف نماز جماعت است و اگر این قول پذیرفته شود اگر نمازگزاران در نماز جماعت، فاصله بهداشتی توصیه شده توسط متخصصین طب را رعایت نمایند و به طور مثال چهار نمازگزار با فاصله دو متر مربعی از یکدیگر مربعی را تشکیل دهند، از منظر عرفی در دوره کرونا با توجه به شکل گیری مفهوم جدیدی از هیات اتصالیه در ذهن جامعه، عنوان اتصال صفوف در نماز جماعت بر نماز ایشان صدق خواهد نمود و دیگر لزومی به تعطیل نمودن امر شرعی مستحب مؤکد در هنگام شیوع چنین بیماری‌های فراگیر مسری نخواهد بود.

نتیجه گیری

۱- لزوم شرعی رعایت فاصله یک الی دو متری از دیگر افراد به منظور پیشگیری از گسترش ویروس کرونا با توجه به حکم "وجوب حفظ نفس" و قاعده "حرمت اختلال در امور اجتماعی"، اثبات می‌شود و فتاوی فقهای معاصر نیز مؤید این مطلب می‌باشد.

۲- تمام فقهای مذاهب اربعه بر این عقیده‌اند که در صورت علم به نماز امام، مأموم در هر قسمتی از مسجد می‌تواند به امام اقتدا کند هرچند که صفوف متصل نباشند. ایشان در اتصال جماعت خارج از مسجد نیز ملاک‌های اتصالی مانند عرف، طریق عمومی یا نهر بزرگ، سیصد ذراع و... ارائه می‌نمایند. ادله ایشان بر این مطالب با اشکالاتی مواجه است که صحت این نظریات را رد می‌نماید. اما در صورت پذیرش این نظریات نیز ملاک‌های مذکور تعارضی با فاصله بهداشتی در ایام گسترش کرونا نخواهند داشت.

۳- فقهای امامیه بر این مطلب اتفاق نظر دارند که اگر فاصله صفوف از حد عرفی بیشتر شود و بر دوری صدق کند، نماز جماعت باطل است. عده‌ای از فقها نیز این محدوده

---

^۱ نجفی، جواهر الکلام، ج ۱۱، ص ۳۳۱؛ همان، ج ۱۶، ص ۲۵۰؛ همان، ج ۸، ص ۲۳۸؛ فاضل موحدی

را مضیق کرده‌اند و فاصله یک گام را ملاک صحت دانسته‌اند. به نظر می‌رسد با توجه به ملاک‌های متعددی که در روایات ائمه معصومین (ع) به تناسب حال مخاطب ذکر شده است، بتوان این ملاک‌ها را مصادیقی از هیئت اتصالیه عرفیه در نماز جماعت دانست و ملاک تشخیص عرفی را دارای اتقان بیشتری به حساب آورد. در صورت پذیرش این قول دیگر تعارضی با رعایت فاصله یک الی دو متری در ایام شیوع بیماری ایجاد نخواهد شد و در نهایت الزامی به حکم تعطیل نمودن این مستحب مؤکد در شرایط شیوع بیماری مسری نخواهد بود.

پیشنهادهات

مسلمین اهل سنت یا مسلمین شیعه که مقلد فقهای هستند که ملاک اتصال صفوف جماعت را بیش از یک و نیم متر می‌دانند، می‌توانند فاصله بهداشتی را در نماز جماعت بدون تحقق اشکالی رعایت نمایند. اما با توجه به تعارضی که ملاک اتصال نماز جماعت در رأی اکثریت فقهای معاصر امامیه با فاصله بهداشتی مذکور به وجود می‌آید، پیشنهاد می‌شود به سه صورت این تعارض برطرف شود:

۱- می‌توان ادله قول تشخیص عرفی به عنوان ملاکی بر صحت اتصال جماعت را پذیرفت و فاصله بین افراد و صفوف را تا جایی که عرفاً، عنوان نماز جماعت بر آن صادق باشد افزایش داد.

۲- می‌توان از حائل‌هایی مابین نمازگزاران استفاده نمود که از جنس شیشه یا پرده پلاستیکی باشد که در حین مانعیت از انتقال ویروس، مانع از مشاهده نمازگزاران توسط یکدیگر نباشد. وجود چنین حائل‌هایی اکثراً از جنس پلاستیک، در اماکن عمومی مانند تاکسی‌ها، بانک‌ها، مغازه‌ها و... به دلیل پیشگیری در زمان شیوع بیماری رایج است. مشاهده شده است از چنین حائل‌هایی مابین صفوف جماعت و حد فاصل هر نمازگزاری با دیگر نمازگزاران استفاده شده است. البته در صورت استفاده باید اعلام نمود که مقلدین کدام یک از مراجع می‌توانند از حائل‌های داخل مسجد استفاده نمایند.

۳-همچنین می‌توان توصیه‌هایی که به منظور پیشگیری از انتقال بیماری مطرح شده است را تا حد امکان در برگزاری نماز جماعت نیز رعایت نمود؛ برخی از این توصیه‌ها عبارتند از: عدم استفاده از فضاهای سرپوشیده برای اقامه نماز جماعت، محدود نمودن نمازگزاران به تعداد اندک و تقسیم ایشان به چند گروه مجزا به منظور پیشگیری از تراکم جمعیت و افزایش احتمال شیوع بیماری، استفاده از دستگاه‌های تهویه هوا و...

فهرست منابع

قرآن کریم

- ابن بابویه، محمد بن علی، من لایحضره الفقیه، قم: مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۳۶۳.
- ابن حجر، ابوالفضل العسقلانی، الإصابه فی تمییز الصحابه، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق.
- ابن حزم، ابی محمد علی ابن احمد الاندلسی، أسماء الصحابه و ما لكل واحد منهم من العدد، الریاض: مکتبه الساعی، بی‌تا.
- ابن حیون، نعمان بن محمد، دعائم الإسلام، قم: آل‌البیت(ع) لإحياء التراث، ۱۳۸۳ق.
- ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم دینوری، تأویل مختلف الحديث، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۹۸۵م.
- ابن مازة، برهان‌الدین محمود بن أحمد، المحيط البرهانی فی الفقه النعمانی (فقه الإمام أبی حنیفه)، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۴ق.
- ابوالصلاح حلبی، تقی بن نجم، الکافی فی الفقه، اصفهان: الإمام أميرالمؤمنین علی(ع)، بی‌تا.
- انصاری، مرتضی بن محمدامین، فرائد الأصول، قم: مجمع الفکر الاسلامی، ۱۲۲۸ق.
- انصاری، مرتضی بن محمدامین، کتاب الصلاة، قم: المؤتمر العالمی بمناسبه الذکری المئویة الثانية لمیلاد الشیخ الأعظم الأنصاری، ۱۴۱۵ق.
- بحرانی، یوسف بن احمد، الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة، قم: النشر الإسلامی، ۱۳۶۳.
- بهجت، محمدتقی، توضیح المسائل، قم: دفتر آیت‌الله العظمی محمدتقی بهجت، ۱۳۸۶.
- البهوتی، منصور بن یونس، کشف القناع عن متن الإقناع، بیروت: دارالکتب العلمیه، بی‌تا.
- تبریزی، میرزا جواد، صراط النجاة استفتاءات لآیة الله العظمی الخوئی، قم: سلمان فارسی، ۱۴۱۶ق.
- حر عاملی، محمد بن حسن، تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة، قم: آل‌البیت(ع) لإحياء التراث، ۱۴۱۶ق.
- حلی، جعفر بن حسن، شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام، قم: اسماعیلیان، ۱۴۰۸ق.
- حلی، حسن بن یوسف، مختلف الشیعة فی أحكام الشریعة، قم: النشر الإسلامی، ۱۳۷۴.
- حلی، حسن بن یوسف، نهاية الإحکام فی معرفة الأحکام، قم: اسماعیلیان، ۱۴۱۰ق.
- الحنبلی، ابن العماد، شذرات الذهب فی اخبار من ذهب، دمشق: دار ابن کثیر، بی‌تا.

خلاف، عبد الوهاب، علم أصول الفقه، قاهره: مكتبه الدعوه الاسلاميه، بى تا.

الخلوتى، أحمد بن محمد، بلغه السالك لأقرب المسالك، قاهره: دارالمعارف، بى تا.

خمينى، روح الله، تحرير الوسيله، تهران: تنظيم و نشر آثار الإمام الخمينى (ره)، ١٣٩٢.

خمينى، روح الله، ولايت فقيه، تهران: تنظيم و نشر آثار الإمام الخمينى (ره)، ١٣٩٢.

خوئى، سيد ابوالقاسم، توضيح المسائل، قم: إحياء آثار السيد الخوئى، ١٤٢٢ق.

خوئى، سيد ابوالقاسم، منهاج الصالحين، قم: مدينه العلم، ١٤١٠ق.

الدسوقي، محمد بن احمد، حاشيه الدسوقي على الشرح الكبير، بيروت، دارالفكر، بى تا.

سبحانى تبريزى، جعفر، توضيح المسائل، قم: امام صادق (ع)، ١٣٨٦.

سيستانى، على، توضيح المسائل، قم: بى نا، ١٣٩٣.

شبيرى زنجانى، موسى، توضيح المسائل، قم: سلسيل، ١٣٨٨.

الشيرازى، أبواسحاق إبراهيم بن على، المذهب فى فقه الإمام الشافعى، بيروت: دارالكتب العلميه، بى تا.

صافى، لطف الله، توضيح المسائل، قم: تنظيم و نشر آثار حضرت آيت الله العظمى صافى گلپايگانى، ١٤٣٢ق.

طباطبائى كربلايى، على بن محمدعلى، رياض المسائل (ط. الحديثه)، قم: آل البيت (ع) لإحياء التراث، ١٤١٨ق.

طوسى، محمد بن حسن، الاستبصار فيما اختلف من الأخبار، تهران: دارالكتب الإسلاميه، ١٣٦٣.

طوسى، محمد بن حسن، الخلاف، قم: النشر الإسلامى، ١٤٠٧ق.

طوسى، محمد بن حسن، المبسوط فى فقه الإماميه، تهران: مكتبة المرتضى، ١٣٨٧ق.

عراقى، ضياء الدين، شرح تبصره المتعلمين (القضاء)، قم: مطبعه مهر، بى تا.

علوى گرگانى، محمدعلى، توضيح المسائل، قم: دفتر حضرت آيت الله علوى گرگانى، ١٣٨٧.

الغزالى، محمد بن محمد؛ محمد بن نظام الدين السهالوى، المستصفى فى علم الأصول و معه فوائح الرحموت، قاهره: مطبعه الاميريه، ١٣٢٢ق.

فاضل لنكرانى، محمدجواد، مكاسب محرمه، قم: ائمه اطهار (ع)، ١٣٩٦.

فاضل موحدى لنكرانى، محمد، تفصيل الشريعه (كتاب الغصب و إحياء الموات و المشتركات و اللقطه)، قم: مركز فقه الأئمة الأطهار (ع)، ١٣٨٧.

فاضل موحدى لنكرانى، محمد، جامع المسائل، قم: امير قلم، ١٤٢٥ق.

فيومى، احمد بن محمد، مصباح المنير فى غريب الشرح الكبير للرافعى، قاهره: دارالمعارف، ١٣٩٧ق.

الكاشانى، ابى بكر، بدائع الصنائع، باكستان: المكتبه الحبيبيه، بى تا.

گلپايگانى، محمدرضا، مجمع المسائل، ج ١، قم: دار القرآن الكريم، بى تا.

مجموعه من المؤلفين، الموسوعه الفقهيه الكويتيه، الكويت: دارالسلاسل، ١٤٠٤ق.

مشكينى اردبيلى، على، مصطلحات الفقه و معظم عناوينه الموضوعيه، قم: الهادى، ١٤١٩ق.

مغنيه، محمدجواد، الفقه على المذاهب الخمسة، بيروت: دار التيار الجديد، ۱۴۲۱ق.
 مكارم شیرازی، ناصر، تعزیر و گستره آن، قم: الإمام علی بن أبی طالب(ع)، ۱۳۸۳.
 منتظری، حسینعلی، استفتاءات، تهران: سایه، ۱۳۸۴.
 موسوی خوانساری، احمد، جامع المدارک فی شرح المختصر النافع، تهران: مکتبۃ الصدوق، ۱۳۵۵.
 موسوی سبزواری، عبدالاعلی، جامع الأحکام الشرعیه، قم: المنار، بی تا.
 نجفی، محمدحسن، جواهر الکلام (ط.الحديث)، قم: دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت(ع)، ۱۴۲۱ق.
 نوری همدانی، حسین، توضیح المسائل، قم: مهدي موعود(عج)، ۱۳۹۳.
 النووی، ابی زکریا محیی الدین ابن شرف، المجموع فی شرح المذهب الشیرازی، بیروت: دارالفکر، بی تا.
 وحید خراسانی، حسین، توضیح المسائل، قم: مدرسه الامام باقر العلوم(ع)، ۱۳۸۶.

مقالات

Agharezaee, Niloofar , Forouzesheh, Flora ,” ۲-COV-SARS: History Genetics, and Treatments” , Journal of Arak University Medical Sciences, vol ۲۳, Issue ۵ , ۲۰۲۰ , p۶۶۶-۶۸۵
 Lotfi, Melika and others, “COVID-۱۹: Transmission, prevention, and potential therapeutic opportunities”, Clinica Chimica Acta ۵۰۸, ۲۰۲۰, p۲۵۴-۲۶۶

وبسایت ها

بازگشایی تدریجی و مشروط مساجد در اتریش iqna.ir/fa/news/
 فعالیت دوباره مساجد امارات با ۵۰ درصد ظرفیت از فردا iqna.ir/fa/news/
 فتوای حضرت آیت الله سیستانی درباره برگزاری نماز جماعت در fa.shafaqna.com/news/
 مساجد با حفظ فاصله
 (۱۳۹۸/۱۲/۱۳)، بیانات پس از کاشت نهال در آستانه / farsi.khamenei.ir/speech
 content
 روز درختکاری
web.eitaa.com/@leader_ahkam
 (۱۳۹۹/۱/۴) آیت الله نوری همدانی: مردم از سفرهای غیرضروری www.farsnews.ir/news/
 اجتناب کنند
 (بی تا) لزوم عمل کردن به توصیه های بهداشتی / www.makarem.ir
www.who.int/westernpacific/emergencies/covid۱۹/information/physical-distancing